

● પ્રસ્તાવના

5.1 ગરીબીનો અર્થ

5.2 ગરીબીનું સ્વરૂપ

5.2.1 નિરપેક્ષ ગરીબી

5.2.1.1 ગરીબી રેખા

5.2.2 સાપેક્ષ ગરીબી

5.3 ગરીબીના નિર્દેશકો

5.3.1 નીચો માથાદીઠ ઘરગથ્થુ વપરાશી ખર્ચ

5.3.2 કુપોષણનું પ્રમાણ

5.3.3 અપેક્ષિત આયુષ્ય અને બાળમૃત્યુ-દર

5.3.4 તબીબી સગવડો

5.3.5 પીવાનું પાણી

5.3.6 શૌચાલયની સુવિધા

5.3.7 રહેઠાણ

5.3.8 વીજળી-વપરાશ

5.3.9 શિક્ષણ

5.3.10 આવક અને સંપત્તિની અસમાન વહેંચણી

5.3.11 બેરોજગારીનો ઊંચો દર

5.4 ગરીબીનાં કારણો

5.4.1 ઐતિહાસિક કારણો

5.4.2 ગ્રામીણ ગરીબીનાં કારણો

5.4.2.1 કુદરતી પરિબળો

5.4.2.2 વસ્તીવિષયક પરિબળો

5.4.3 આર્થિક કારણો

5.4.3.1 નીચી શ્રમિક દીઠ ખેત-ઉત્પાદકતા

5.4.3.2 જમીન અને સંપત્તિની અસમાન વહેંચણી

5.4.3.3 નાના અને ગૃહ ઉદ્યોગોનો અલ્પ વિકાસ

5.4.3.4 ઝડપથી વધતા ભાવો

5.4.3.5 બેરોજગારીનું ઊંચું પ્રમાણ

5.4.4 સામાજિક કારણો

5.4.4.1 શિક્ષણનું નીચું સ્તર

5.4.4.2 લૈંગિક અસમાનતા

5.4.5 અન્ય કારણો

5.4.5.1 યુદ્ધ

5.4.5.2 સંરક્ષણ-ખર્ચમાં વધારો

5.4.5.3 ખામીયુક્ત નીતિઓ

5.5 ગરીબી ઘટાડવાના ઉપાયો

5.5.1 ખેતીક્ષેત્રે શ્રમિકોની ઉત્પાદકતા વધારવી

5.5.2 નાના પાયાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ

5.5.3 અસંગઠિત ક્ષેત્રનો વિકાસ

5.5.4 યોગ્ય કરનીતિનો ઉપયોગ

5.5.5 માનવ મૂડીરોકાણમાં વધારો

5.5.6 વાજબી કિંમતે વસ્તુઓ અને સેવાઓ

5.5.7 રોજગારલક્ષી કાર્યક્રમો

5.5.7.1 સ્વરોજગારી માટેના કાર્યક્રમો

5.5.7.2 વેતન રોજગારી કાર્યક્રમો

5.5.7.3 પ્રધાનમંત્રી રોજગાર યોજના

5.5.7.4 રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંહેધરી કાનૂન (NREGA)

5.5.8 આવાસ યોજનાઓ

5.5.9 સામાજિક સલામતીની યોજનાઓ

5.5.10 જનધન યોજના

પ્રસ્તાવના (Introduction)

ગરીબી અર્થતંત્રમાં પ્રવર્તતી એવી પરિસ્થિતિ છે, જેમાં સમાજનો એક વર્ગ પોતાની પાયાની લઘુત્તમ જરૂરિયાતો પણ સંતોષી શકતો નથી. મોટા ભાગના વિકાસમાન દેશો કે જ્યાં માથાદીઠ આવકનું નીચું પ્રમાણ, આવકની અસમાન વહેંચણી જોવા મળે છે, ત્યાં વસ્તીનો મોટો ભાગ કે જે ગરીબ છે તે સારું જીવન જીવવા જરૂરી પાયાની લઘુત્તમ જરૂરિયાતો જેવી કે પૂરતો પોષક આહાર, કપડાં, સારું રહેઠાણ પણ પ્રાપ્ત કરી શકતા

નથી તો બીજી તરફ ધનિક અને સાધન-સંપન્ન વર્ગ ઊંચી આવક સાથે ઊંચું જીવનધોરણ જીવતા હોય છે. અર્થતંત્રમાં જોવા મળતી આ આર્થિક અસમાનતાને કારણે સમાજમાં અસંતોષ, અશાંતિ, ઈર્ષ્યાભાવ તેમજ વર્ગવિગ્રહ જેવી પરિસ્થિતિ જોવા મળે છે. માનવવિકાસ અહેવાલ, 1997 મુજબ આર્થિક વિકાસ તે સાધન છે અને માનવવિકાસ તે ધ્યેય છે. આથી આર્થિક વિકાસ સાથે ગરીબીમાં પણ ઝડપથી ઘટાડો થાય તે અપેક્ષિત છે. જ્યાં સુધી સમાજમાંથી આવકની અસમાનતા અને ગરીબીમાં ઘટાડો ન થાય ત્યાં સુધી આર્થિક વિકાસ સાચા અર્થમાં વિકાસ કહી શકાય નહિ. આ સંદર્ભમાં ભારતમાં આયોજનકાળ દરમિયાન ગરીબી નાબૂદીના ધ્યેયને આયોજનના એક મહત્વના ધ્યેય તરીકે પણ સ્વીકાર્યો છે. ખાસ કરીને પાંચમી પંચવર્ષીય યોજના અને તે પછીની પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં ગરીબી નાબૂદી માટેની વ્યૂહરચના હેઠળ ખાસ કાર્યક્રમો અને યોજનાઓ શરૂ કરવામાં આવી છે પરંતુ ગરીબીમાં લક્ષ્યાંક મુજબનો ઘટાડો કરી શકાયો નથી.

5.1 ગરીબીનો અર્થ (Meaning of Poverty)

જ્યારે સમાજનો એક મોટો વર્ગ પોતાની પાયાની લઘુત્તમ જીવન જરૂરિયાતોને સંતોષી શકતો નથી. તે પરિસ્થિતિને ગરીબી કહેવાય. જો સમાજનો આ મોટો વર્ગ ન્યૂનતમ જીવનધોરણથી પણ નીચું જીવનધોરણ ધરાવતો હોય ત્યારે સમાજમાં વ્યાપક ગરીબી છે તેમ કહી શકાય.

વિશ્વમાં મોટા ભાગના દેશોમાં ગરીબીનું અર્થઘટન કરવાના પ્રયાસો થયા છે. પરંતુ ગરીબી એક સાપેક્ષ ખ્યાલ હોવાથી તેનો અર્થ સમય, સ્થળ અને સમાજ બદલાતા બદલાતો રહે છે. ગરીબી માટેના મોટા ભાગનાં અર્થઘટનોમાં સમાજના એક સરેરાશ જીવન-સ્તરને ધ્યાનમાં લઈ સમાજમાં પ્રવર્તમાન અસમાનતાઓને દર્શાવવામાં આવે છે. તેથી વિકસિત અને વિકાસશીલ દેશોમાં ગરીબીને નક્કી કરતાં ધોરણોમાં તફાવત જોવા મળે છે. આ સંદર્ભમાં ગરીબીનાં જુદાં-જુદાં અર્થઘટનોને બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય : (1) ગરીબીનો પરંપરાગત અર્થ અથવા આવક ગરીબી (2) ગરીબીનો આધુનિક અર્થ અથવા બિનઆવક ગરીબી.

ગરીબીના આવક અભિગમ મુજબ જીવનજરૂરી ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓને ખરીદવા માટે નક્કી કરવામાં આવેલ આવક કે ખર્ચની લઘુત્તમ સપાટી એટલે ગરીબી રેખા. ગરીબી રેખા દ્વારા નક્કી થયેલ આવક કે ખર્ચની લઘુત્તમ સપાટીથી ઓછી આવક ધરાવનાર કે ખર્ચ કરનાર વર્ગ ગરીબ કહેવાય. આમ, આ અર્થઘટન અનુસાર ગરીબી એક અભાવની સ્થિતિ છે. ભારતમાં ગરીબી રેખા માટે જરૂરી ચોક્કસ ન્યૂનતમ કેલરી પ્રાપ્ત કરવા જરૂરી ખોરાક પાછળ થતા લઘુત્તમ વપરાશી ખર્ચને ધ્યાનમાં લેવાય છે. પરંતુ આ પદ્ધતિથી નક્કી થતી ગરીબીરેખાની મર્યાદા એ છે કે તે ફક્ત અપૂરતા ખોરાકની કે ભૂખમરાની સ્થિતિને દર્શાવે છે. ગરીબી ફક્ત ભૂખમરાની સ્થિતિ નથી. લઘુત્તમ સરેરાશ જીવનધોરણના ખ્યાલમાં ખોરાક ઉપરાંત અન્ય બાબતો જેમ કે કપડાં, રહેઠાણ, શિક્ષણ, આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, પીવાનું સ્વચ્છ પાણી વગેરે પાયાની સગવડોનો પણ સમાવેશ થાય છે અને તેથી જ ગરીબીના આધુનિક અભિગમ તરીકે બિનઆવક ગરીબીનો ખ્યાલ વધુ મહત્વનો બન્યો છે.

આધુનિક અર્થશાસ્ત્રીઓ મતે આવક ગરીબી તે ગરીબીનું એક મહત્વનું પાસુ છે. પરંતુ તે માનવજીવનના એક નાના હિસ્સાનો જ ખ્યાલ આપે છે. કાર્ય કરવાની તથા પસંદગી માટેની જે સ્વતંત્રતા ધનિકો પાસે ઉપલબ્ધ હોય છે તે ગરીબોને ક્યારેય હોતી નથી. આ સંદર્ભમાં ગરીબીનો પૂરો ખ્યાલ મેળવવા ફક્ત આવકના સંદર્ભમાં જ વંચિતતાનો વિચાર ન કરતા તે સિવાયના માનવજીવનના વિકાસ માટે જરૂરી બાબતો જેવી કે જ્ઞાન, લાંબું અને સ્વસ્થ જીવન, સારું જીવનધોરણ, વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય, તકોની ઉપલબ્ધતા અને પસંદગીઓ તથા સ્વાભિમાન સાથે ગૌરવપૂર્ણ જીવનનો પણ વિચાર થવો જોઈએ. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ (UNDP)ના માનવવિકાસ અહેવાલમાં

માનવવિકાસ આંક (HDI) અને માનવ ગરીબી આંક (HPI)ની ગણતરીમાં મુખ્ય ત્રણ બાબતો જ્ઞાન, આરોગ્ય અને સારા જીવનધોરણનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં જ્ઞાન માટે સાક્ષરતા-દર અને નોંધણીનો દર (Enrollment ratio), આરોગ્ય માટે જન્મ-સમયે અપેક્ષિત આયુષ્ય અને સારા જીવનધોરણ માટે માથાદીઠ કુલ ગૃહ ઉત્પાદનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

5.2 ગરીબીનું સ્વરૂપ (Nature of Poverty)

ગરીબીના ખ્યાલને વધુ સારી રીતે સમજવા અર્થશાસ્ત્રીઓ ગરીબીને તેના સ્વરૂપના આધારે બે વિભાગમાં વિભાજિત કરે છે : (1) નિરપેક્ષ ગરીબી અને (2) સાપેક્ષ ગરીબી.

5.2.1 નિરપેક્ષ ગરીબી :

જીવનની લઘુત્તમ જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે જરૂરી ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓ ખરીદવા માટે નક્કી કરવામાં આવેલ આવક કે ખર્ચની લઘુત્તમ સપાટી એટલે ગરીબી રેખા. આ ગરીબીરેખાથી ઓછી આવક કે ખર્ચ ધરાવતો વર્ગ નિરપેક્ષ ગરીબ કહેવાય. નિરપેક્ષ ગરીબી સંપૂર્ણ ગરીબી તરીકે પણ ઓળખાય છે. નિરપેક્ષ ગરીબીના ખ્યાલથી અર્થતંત્રમાં ગરીબીરેખા હેઠળ જીવતા ચોક્કસ વર્ગને નક્કી કરી શકાય છે અને આ ખાસ ગરીબ વર્ગની ગરીબી ઘટાડવા લક્ષ્યાંક આધારિત ચોક્કસ નીતિઓ ઘડી શકાય છે.

5.2.1.1 ગરીબીરેખા : ગરીબીના નિરપેક્ષ સ્તરનો અંદાજ મેળવવા અનાજ, દાળ, દૂધ, માખણ વગેરેનું લઘુત્તમ ભૌતિક પ્રમાણ કે જે જીવનનિર્વાહ માટે જરૂરી છે તે પ્રાપ્ત કરવા માટે લઘુત્તમ માથાદીઠ વપરાશી ખર્ચ ગરીબી રેખા છે. આ લઘુત્તમ માથાદીઠ વપરાશી ખર્ચ (ગરીબી રેખા) નક્કી કરવા આયોજનની શરૂઆતમાં ઈન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ મેડિકલ રીસર્ચ દ્વારા ગ્રામ્યક્ષેત્રો માટે વ્યક્તિ દીઠ દૈનિક 2400 કેલરી અને શહેરીક્ષેત્રો માટે દૈનિક 2100 કેલરી નક્કી કરવામાં આવી. આ પદ્ધતિનો આયોજન પંચ દ્વારા 1969માં મંજૂર કર્યો અને 1960-61ની કિંમતોને આધાર વર્ષ તરીકે લઈ માથાદીઠ માસિક ₹ 20 નક્કી કરવામાં આવી. દાંડેકર અને રથે આ કાર્યપદ્ધતિના આધારે ગ્રામ્યક્ષેત્રો માટે 1960-61ની આધાર કિંમતે માથાદીઠ માસિક ₹ 15 અને શહેરી ક્ષેત્રો માટે માથાદીઠ માસિક ₹ 22.5 નક્કી કર્યો. ત્યાર બાદ આયોજન પંચ દ્વારા પ્રો. ડી. ટી. લાકડાવાળાની અધ્યક્ષતા હેઠળ નક્કી કરાયેલ તજજ્ઞ જૂથ એ વર્ષ 1993 માટે 1973-74ની આધાર કિંમતે ગ્રામીણ ક્ષેત્રો માટે માથાદીઠ માસિક ₹ 49 અને શહેરીક્ષેત્રો માટે માથાદીઠ માસિક ₹ 57 વપરાશી ખર્ચનો અંદાજ મૂક્યો.

ગરીબીરેખાની ગણતરીની પદ્ધતિની એક મોટી મર્યાદા એ છે કે, તેમાં ફક્ત કેલરી વપરાશને જ આધાર તરીકે લેવામાં આવે છે. પરંતુ ગરીબી એક આર્થિક પરિસ્થિતિ છે અને ભૂખ એક શારીરિક પરિસ્થિતિ છે. આથી ગરીબીરેખા ‘ભૂખમરાની રેખા’ બનીને રહી જાય છે. ગરીબીરેખાના ખ્યાલને ગતિશીલ બનાવવા જીવનની ગુણવત્તાનું લઘુત્તમ સ્તર નક્કી કરવું જોઈએ અને તે માટે જીવન જરૂરી સગવડો જેવી કે પૌષ્ટિક અને સમતુલિત આહાર, સ્વાસ્થ્ય, વીજળી, રસોઈનું ઈંધણ, કપડાં, શિક્ષણ પાછળનું ખર્ચ, રહેઠાણ વગેરે બાબતોનો સમાવેશ થવો જોઈએ. આ સંદર્ભમાં ગરીબી માપનની પદ્ધતિની પુનઃરચના કરવા પ્રો. સુરેશ તેંડુલકરની અધ્યક્ષતાવાળી સમિતિએ પોતાનો અહેવાલ વર્ષ 2009માં સરકારને સોંપ્યો. સમિતિએ ગરીબી-રેખાને નક્કી કરતી નવી કાર્યપદ્ધતિ નક્કી કરી. જેમાં કેલરીના વપરાશ માટે જરૂરી ખર્ચ ઉપરાંત શિક્ષણ અને સ્વાસ્થ્ય માટેના ખર્ચનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. આ નવી પદ્ધતિ મુજબ વર્ષ 2011-12 માટે માસિક માથાદીઠ વપરાશી ખર્ચ ગ્રામીણ ક્ષેત્રો માટે ₹ 816 અને શહેરીક્ષેત્રો માટે ₹ 1000 ગરીબીરેખા તરીકે નક્કી કરવામાં આવી છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે નિરપેક્ષ ગરીબી નક્કી કરવા ગરીબીરેખા સામાન્ય રીતે કોઈ એક વર્ષ દરમિયાન સરેરાશ પુખ્ત વયના વ્યક્તિ દ્વારા વપરાશમાં લેવાતાં બધાં જ જરૂરી સંસાધનો માટેના ખર્ચ દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ગરીબીરેખાનું નિર્ધારણ વિશ્વ બેન્ક દ્વારા વર્ષ 2005માં સમખરીદશક્તિ (ppp)ના આધારે દૈનિક આવક 1.25 ડોલર નક્કી કરી. જે વર્ષ 1990 માટે 1 ડોલર હતી અને વર્ષ 2015માં તે દૈનિક આવક 1.90 ડોલર નક્કી કરવામાં આવી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ગરીબીરેખાની મદદથી જુદા-જુદા દેશોમાં એક જ માપદંડ વડે નિરપેક્ષ ગરીબીની તુલના કરી શકાય છે.

ભારતમાં નિરપેક્ષ ગરીબીનું પ્રમાણ :

NSSO (National Sample Survey Organisation)ના 68માં રાઉન્ડ (2011-12)માં સંયુક્ત કુટુંબ દીઠ ખર્ચના આંકડાઓનો ઉપયોગ કરતા તેંડુલકર સમિતિના અંદાજ મુજબ ભારતમાં વર્ષ 2004-5માં નિરપેક્ષ ગરીબીનું પ્રમાણ 37.2 % હતું, જે વર્ષ 2011-12માં ઘટીને 21.9 % થયું હતું.

કોષ્ટક 5.1 ભારતમાં ગરીબીનું ટકાવારી પ્રમાણ

ગરીબી	2004-5 (ટકામાં)	2011-12 (ટકામાં)
ગ્રામ્યક્ષેત્રે	41.8	25.7
શહેરીક્ષેત્રે	25.7	13.7
સમગ્ર ભારતની વસ્તીના	37.2	21.9

સ્ત્રોત : આર્થિક સર્વે, 2015-16

ગ્રામ્યક્ષેત્રે ગરીબીનું પ્રમાણ વર્ષ 2004-5માં 41.8 % હતું. તે વર્ષ 2011-12માં ઘટીને 25.7 % થયું હતું. જ્યારે શહેરીક્ષેત્રે વર્ષ 2004-5માં ગરીબીનું પ્રમાણ 25.7 % હતું તે ઘટીને વર્ષ 2011-12માં 13.7 % થયું હતું.

ભારતમાં રાજ્યવાર નિરપેક્ષ ગરીબીનું પ્રમાણ :

ભારતનાં વિભિન્ન રાજ્યોના સંદર્ભમાં જોઈએ તો આયોજન પંચના 2011-12ના અંદાજોના આધારે રાજ્યવાર ગરીબીનું પ્રમાણ નીચે મુજબ જોવા મળ્યું હતું :

કોષ્ટક 5.2 વર્ષ 2011-12માં રાજ્યવાર નિરપેક્ષ ગરીબીનું પ્રમાણ

ગરીબી હેઠળ વસ્તીની ટકાવારી	રાજ્યો
10 ટકા થી ઓછી	ગોવા, કેરળ, હિમાચલ પ્રદેશ, સિક્કિમ, પંજાબ, આંધ્રપ્રદેશ
10 ટકા થી 20 %	જમ્મુ કશ્મીર, હરિયાણા, તમિલનાડુ, ગુજરાત, રાજસ્થાન, મહારાષ્ટ્ર, ત્રિપુરા, નાગાલેન્ડ, મેઘાલય
20 થી 30 %	પશ્ચિમ બંગાળ, મિઝોરમ, કર્ણાટક, ઉત્તરપ્રદેશ
30 થી 40 %	મધ્યપ્રદેશ, અસમ, ઓડિસા, બિહાર, અરુણાચલ પ્રદેશ, મણિપુર, ઝારખંડ, છત્તીસગઢ

સ્ત્રોત : આર્થિક સર્વે, 2015-16

ઉપર દર્શાવેલ માહિતી અનુસાર 10 ટકાથી ઓછી ગરીબી દર્શાવતાં રાજ્યોમાં ગોવા, કેરળ, હિમાચલ પ્રદેશ, સિક્કિમ, પંજાબ, આંધ્રપ્રદેશનો સમાવેશ થાય છે. જમ્મુ કશ્મીર, હરિયાણા, તમિલનાડુ, ગુજરાત, રાજસ્થાન, મહારાષ્ટ્ર, ત્રિપુરા, નાગાલેન્ડ, મેઘાલય રાજ્યોમાં 10 %થી 20 % ગરીબીનું પ્રમાણ જોવા મળ્યું છે. જ્યારે પશ્ચિમ બંગાળ, મિઝોરમ, કર્ણાટક, ઉત્તરપ્રદેશમાં 20 %થી 30 % અને મધ્યપ્રદેશ, અસમ, બિહાર, ઓડિસા, ઝારખંડ, છત્તીસગઢ, અરુણાચલ પ્રદેશમાં પ્રમાણમાં વધુ એટલે કે 30-40 % ગરીબી જોવા મળી હતી. વર્ષ 2013માં પ્રકાશિત થયેલ વાર્ષિક અહેવાલ મુજબ ભારતનાં વિભિન્ન રાજ્યોમાં સૌથી ઓછી ગરીબી 5.09 % સાથે ગોવા રાજ્ય હતું અને સૌથી વધુ ગરીબીનું પ્રમાણ 39.93 % સાથે છત્તીસગઢ રાજ્યમાં હતું.

5.2.2 સાપેક્ષ ગરીબી :

નિરપેક્ષ ગરીબીના ખ્યાલમાં પાયાની લઘુત્તમ જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે જરૂરી લઘુત્તમ વપરાશી ખર્ચને ધ્યાનમાં લેવાય છે. પરંતુ સાપેક્ષ ગરીબીના ખ્યાલમાં સમાજમાં વસતા જુદા-જુદા વર્ગો વચ્ચે થતી આવકની અસમાન વહેંચણીને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે દરેક અર્થતંત્રમાં આવકની વહેંચણીમાં અસમાનતા જોવા મળે છે ત્યારે ઓછી આવકવાળો વર્ગ વધુ આવકવાળા વર્ગની તુલનાએ સાપેક્ષ ગરીબ કહેવાય છે.

સાપેક્ષ ગરીબીના અભ્યાસ માટે સમાજના લોકોને જુદાં-જુદાં આવકજૂથોમાં વિભાજિત કરી આવકની વહેંચણીની અસમાનતાના સંદર્ભમાં અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. સાપેક્ષ ગરીબી સમાજનાં જુદાં-જુદાં આવક જૂથોના આવક સ્તરોમાં તફાવતની કક્ષા દર્શાવે છે. ભારત માટે પણ હવે એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે ઝડપથી વિકસતા રાષ્ટ્ર તરીકે ગરીબીનો અભ્યાસ ગરીબીરેખાને બદલે સાપેક્ષ ગરીબી અથવા આવકની અસમાન વહેંચણીના સંદર્ભમાં થવો જોઈએ.

એક કાલ્પનિક ઉદાહરણ દ્વારા સાપેક્ષ ગરીબીના ખ્યાલને સમજી શકાય. ધારો કે કોઈ એક દેશની વસ્તીને નીચે મુજબ પાંચ આવકજૂથોમાં વહેંચવામાં આવે છે :

કોષ્ટક 5.3

જૂથ	આવકજૂથ (₹ માં)
જૂથ 1	શૂન્યથી ત્રીસ હજાર
જૂથ 2	ત્રીસ હજારથી એક લાખ
જૂથ 3	એક લાખથી ત્રણ લાખ
જૂથ 4	ત્રણ લાખથી દસ લાખ
જૂથ 5	દસ લાખથી વધુ

ઉપરના ઉદાહરણમાં જૂથ 2માં સમાવિષ્ટ વર્ગની આવક, જૂથ 1માં સમાવિષ્ટ વર્ગની આવક કરતાં વધુ છે. તેથી કહી શકાય કે જૂથ 2 કરતા જૂથ 1માં રહેલ વ્યક્તિઓ પ્રમાણમાં સાપેક્ષ ગરીબ છે. પરંતુ જૂથ 2માં સમાવિષ્ટ વર્ગની આવકજૂથ 3, 4, 5માં સમાવિષ્ટ વ્યક્તિઓની આવક કરતાં ઓછી છે. આથી જૂથ 2ના વ્યક્તિઓ જૂથ 3, 4, 5માં સમાવિષ્ટ વ્યક્તિઓની તુલનામાં સાપેક્ષ ગરીબ કહી શકાય.

સાપેક્ષ ગરીબી કે આવકની અસમાનતા માપવા માટે સામાન્ય રીતે આવકજૂથોની રચના, લોરેન્જ વક્ર, ગીની ગુણોત્તર જેવી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ થાય છે.

5.3 ગરીબીના નિર્દેશકો (Indicators of Poverty)

ગરીબીની કક્ષા અને તેનું બંધારણ દર્શાવતી બાબતોને ગરીબીના નિર્દેશકો કહે છે. દેશમાં ગરીબીને દર્શાવતાં વિવિધ પરિબલોને ગરીબીના નિર્દેશક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ગરીબો અને તેમની ગરીબીની કક્ષાને ઓળખવા માટે ચોક્કસ નિર્દેશકો ઉપયોગી છે. જેના દ્વારા ગરીબીના ચોક્કસ સ્વરૂપ અને પ્રમાણને જાણી શકાય છે. ગરીબીના નિર્દેશકો નીચે પ્રમાણે છે :

5.3.1 માથાદીઠ ઘરગથ્થુ વપરાશી ખર્ચ :

માથાદીઠ ઘરગથ્થુ વપરાશી ખર્ચ તે કોઈ એક વર્ષ દરમિયાન કુટુંબો દ્વારા ખરીદેલ બધી જ વસ્તુઓ અને સેવાઓ, ટકાઉ વસ્તુઓ (જેમ કે કાર, વૉશિંગ મશીન, કમ્પ્યુટર) વગેરેના બજાર-મૂલ્યને તે જ વર્ષની વસ્તી વડે ભાગતા પ્રાપ્ત થાય છે. માથાદીઠ વપરાશી ખર્ચ તે દેશમાં વસતા લોકોની જીવન-જરૂરિયાત તેમજ સુખસગવડની વસ્તુઓ અને સેવાઓની પ્રાપ્તિને દર્શાવે છે. વિકાસમાન દેશોમાં વિકસિત દેશોની તુલનામાં માથાદીઠ વપરાશી ખર્ચ ઘણું જ ઓછું હોવાથી જીવનની ગુણવત્તા ઘણી જ નીચી હોય છે. તેથી ગરીબી વધુ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. વિશ્વના કેટલાક દેશોમાં માથાદીઠ ઘરગથ્થુ વપરાશી ખર્ચ નીચે મુજબ જોવા મળ્યું હતું :

કોષ્ટક 5.4 માથાદીઠ વપરાશી ખર્ચ

દેશ	વર્ષ 2005ના સ્થિર ભાવે US \$ માં વર્ષ : 2014
US	31469
UK	25828
જાપાન	22149
પાકિસ્તાન	603
ચીન	1420
ભારત	725

સ્ત્રોત : www.worldbank.org

ઉપર્યુક્ત માહિતી અનુસાર ભારતમાં વર્ષ 2005ના સ્થિર ભાવે વર્ષ 2014માં માથાદીઠ ઘરગથ્થુ વપરાશી ખર્ચ 725 ડોલર હતું. જે US માં 31,469 ડોલર, UKમાં 25,828 ડોલર, જાપાનમાં 22,149 ડોલર હતું. પાકિસ્તાનમાં તે 603 ડોલર ખર્ચ જોવા મળતું હતું. ભારતમાં માથાદીઠ ઘરગથ્થુ વપરાશી ખર્ચ US અને UK જેવા વિકસિત દેશોની તુલનાએ ઘણું જ ઓછું જોવા મળે છે.

5.3.2 કુપોષણનું પ્રમાણ :

કુપોષણ એવી પરિસ્થિતિ છે જેમાં વ્યક્તિ દ્વારા લેવાતા ખોરાકમાં પૂરતા પ્રમાણમાં કેલરી, પ્રોટીન, કાર્બોહાઈડ્રેટ, વિટામિન અને મીનરલ્સનો સમાવેશ થતો નથી. ભારતમાં કૃષિ-ઉત્પાદન વધ્યું હોવા છતાં નીચી માથાદીઠ આવક અને આવકની અસમાન વહેંચણીને કારણે ઓછી આવકવાળા વર્ગને પૂરતો પોષણક્ષમ ખોરાક પ્રાપ્ત થતો નથી. ભારતમાં કુપોષિત વ્યક્તિઓની માહિતી પૃ. 53 મુજબ છે :

કોષ્ટક 5.5 કુપોષિત વ્યક્તિઓનું પ્રમાણ ટકામાં

વર્ષ	કુલ કુપોષિત વ્યક્તિઓનું પ્રમાણ (ટકાવારીમાં)
1990-92	23.7
2000-02	17.5
2005-07	20.5
2010-12	15.6
2014-16	15.2

સ્ત્રોત : આર્થિક સર્વે, 2015-16

ઉપર્યુક્ત કોષ્ટકમાં દર્શાવ્યા અનુસાર વર્ષ 1990-92ના સમયગાળામાં ભારતમાં કુલ 23.7 % વસ્તી કુપોષિત (ઓછો ખોરાક પ્રાપ્ત કરતી) હતી. આ પ્રમાણ વર્ષ 2000-02, 2005-07 અને 2010-12ના સમયગાળામાં તે અનુક્રમે 17.5 %, 20.5 % અને 15.6 % હતી. વિશ્વમાં ખાદ્ય સુરક્ષાની પરિસ્થિતિ, 2015 પરના FAOના અહેવાલ મુજબ ભારતમાં કુપોષિત (ઓછો ખોરાક મેળવતી) વસ્તીનું પ્રમાણ વિશ્વમાં બીજા નંબરે હતું, જે ગરીબીનો નિર્દેશ કરે છે.

5.3.3 અપેક્ષિત આયુષ્ય અને બાળમૃત્યુ-દર :

જન્મસમયે અપેક્ષિત આયુષ્ય એટલે નવું જન્મેલું બાળક સરેરાશ કેટલાં વર્ષ જીવશે તેવી અપેક્ષા છે. દેશમાં વસતા લોકોનું સરેરાશ અપેક્ષિત આયુષ્ય નક્કી કરવામાં પૂરતો પોષણક્ષમ આહાર, સ્વચ્છતા, પીવાનું શુદ્ધ પાણી, સ્વાસ્થ્ય સેવાઓ વગેરે પર આધાર રાખે છે. ગરીબ વ્યક્તિઓ આ પ્રકારની સગવડો ઓછી પ્રાપ્ત કરતા હોવાથી તેમનું સરેરાશ આયુષ્ય નીચું રહે છે.

બાળ-મૃત્યુદર એટલે દર 1000 જીવિત જન્મતાં બાળકોમાંથી એક વર્ષથી ઓછા સમયગાળામાં મૃત્યુ પામતાં બાળકોનું પ્રમાણ છે. બાળમૃત્યુ-દરનું પ્રમાણ સ્વાસ્થ્ય સેવાઓની ઉપલબ્ધતા, માતામાં શિક્ષણનું પ્રમાણ, બાળકોમાં રસીકરણ, પોષણક્ષમ આહાર વગેરે બાબતો પર રહેલો છે. બાળમૃત્યુ-દર પણ નબળી આરોગ્ય સેવાઓના સંદર્ભમાં ગરીબીનો નિર્દેશક છે.

વિશ્વના કેટલાક દેશોમાં જન્મસમયે અપેક્ષિત આયુષ્ય અને બાળમૃત્યુ-દર નીચે દર્શાવ્યા મુજબનો રહ્યો છે :

કોષ્ટક 5.6 આયુષ્ય અને બાળમૃત્યુ-દર

દેશ	અપેક્ષિત આયુષ્ય (વર્ષમાં) (વર્ષ : 2014)	બાળમૃત્યુ-દર (વર્ષ : 2014)
નોર્વે	81.6	02
અમેરિકા	79.1	06
શ્રીલંકા	74.9	09
ચીન	75.8	10
ભારત	68.0	39

સ્ત્રોત : HDR-2015, આર્થિક સર્વે (2015-16) તથા www.data.worldbank.org માંથી સંકલિત

ઉપર દર્શાવેલ માહિતી અનુસાર નોર્વેમાં જન્મસમયે અપેક્ષિત આયુષ્ય 81.6 વર્ષ હતું જે અમેરિકામાં 79.1 વર્ષ, શ્રીલંકામાં 74.9 વર્ષ, ચીનમાં 75.8 વર્ષ હતું જ્યારે ભારતમાં તે 68.0 વર્ષ જોવા મળ્યું હતું. જે ચીન, શ્રીલંકા જેવા દેશો કરતા પણ ઓછું છે.

બાળમૃત્યુ-દરની બાબતમાં નોર્વેમાં દર હજાર જન્મ લેતાં બાળકોએ બાળમૃત્યુનું પ્રમાણ 2, અમેરિકામાં 6, શ્રીલંકામાં 9, ચીનમાં 10 જ્યારે ભારતમાં 39 ઘણું જ વધારે કહી શકાય તેટલું છે.

5.3.4 તબીબી સગવડો :

સ્વાસ્થ્યક્ષેત્રે ડોક્ટરો, નર્સ, કંપાઉન્ડર વગેરે કર્મચારીઓનો સમાવેશ થાય છે અને તેની અછત સ્વાસ્થ્ય સેવાઓને પ્રતિકૂળ અસર કરે છે. ભારતમાં આંતરરાષ્ટ્રીય તુલનાએ તબીબી સગવડો અને ડોક્ટરોની અછત જોવા મળે છે.

વિકસતા ગરીબ દેશોમાં લોકોને તબીબી સગવડો ઓછી હોય છે. તેઓ વારંવાર અનેક રોગોનો ભોગ બને છે. આવા ગરીબોને પૂરતો પૌષ્ટિક ખોરાક મળતો નથી. પરિણામે તેમની રોગપ્રતિકારક શક્તિ ઓછી હોય છે. દેશમાં આરોગ્યવિષયક સેવાઓ ઓછી હોય છે. લોકો આવી સેવાઓથી વંચિત રહે છે. પરિણામે ગરીબી વધારે હોય છે. વિકસતા દેશોમાં દર છ હજારની વસ્તી માટે એક ડોક્ટરની સેવા ઉપલબ્ધ છે જ્યારે વિકસિત દેશોમાં દર 350ની વસ્તી માટે એક ડોક્ટરની સેવા ઉપલબ્ધ છે. વિકસતા દેશોમાં દર વર્ષે લગભગ 1.7 કરોડ લોકો ડાયરિયા મેલેરિયા, ક્ષય જેવા રોગથી મૃત્યુ પામે છે. દુનિયામાં લગભગ 2.3 કરોડ લોકો એઈડ્સના ભોગ બન્યા છે. એમાંથી 90 % વિકસતા દેશોમાં છે.

5.3.5 પીવાનું પાણી :

જનસમૂહનું સ્વાસ્થ્ય સૌથી વધુ સુરક્ષિત પીવાલાયક પાણી અને સ્વચ્છતાની સગવડ સાથે સંકળાયેલું છે. દૂષિત પાણી, શુદ્ધ અને પૌષ્ટિક ખોરાકનો અભાવ વગેરે પરિબળો અનેક રોગોનું કારણ બને છે. વસ્તી-ગણતરી 2011ની માહિતી અનુસાર ભારતમાં 63.3 % કુટુંબોને નળ દ્વારા શુદ્ધીકરણ સ્રોત (Treated source)થી પીવાનું પાણી ઉપલબ્ધ છે. 8.67 % કુટુંબોને નળ દ્વારા શુદ્ધીકરણ ન કરેલ પાણી, 26 % લોકોને અન્ય સ્રોત જેવા કે કૂવા, હેન્ડ પંપ, ટ્યૂબવેલ, ઝરણાં, નદી, નહેરો, તળાવથી પીવાનું પાણી પ્રાપ્ત થાય છે. શુદ્ધ પીવાના પાણીની ગેરહાજરીમાં ગંદું પ્રદૂષણયુક્ત પાણી, દેશમાં પાણીજન્ય રોગો વધારી ગરીબીની સમસ્યાને વધારે ગંભીર બનાવે છે.

5.3.6 શૌચાલયની સુવિધા :

ભારતમાં વસ્તી-ગણતરી-2011ની માહિતી અનુસાર કુલ વસ્તીના લગભગ 70 % વસ્તી ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં રહે છે. જેમને પાણીજન્ય અને ચેપી રોગો થવાની શક્યતા વધુ છે. આનાથી બચવા સ્વચ્છતા મહત્વની છે અને તે માટે શૌચાલયની સુવિધા અગત્યની છે.

કોષ્ટક 5.7 શૌચાલયની સગવડના પ્રકાર મુજબ ઝૂંપડાવાસી કુટુંબો

કુલ કુટુંબો	મકાનમાં જ શૌચાલયની સગવડવાળાં કુટુંબો	મકાનમાં શૌચાલયની સગવડ ન હોય તેવાં
100 %	66 %	34 %

ભારતમાં 66 % કુટુંબો મકાનની અંદર જ શૌચાલયની સુવિધા ધરાવે છે. જ્યારે બાકીનાં 34 % કુટુંબો જાહેર શૌચાલય કે ખુલ્લામાં જાય છે. પરિણામે સ્વચ્છતાના અભાવે પ્રદૂષણ અને શારીરિક નબળાઈ, ઉત્પાદકતા અને ઉત્પાદનને નીચા રાખે છે, જે ગરીબીને વધારવા માટે કારણભૂત પરિબળ બને છે.

5.3.7 રહેઠાણ :

ગરીબીના નિર્દેશક તરીકે રહેઠાણો અને તેનું સ્વરૂપ એક નિર્દેશક છે. વિકસતા દેશોમાં રહેઠાણોની તંગી છે. લોકો ગંદી ચાલો અને ઝૂંપડપટ્ટીમાં રહે છે. આ પ્રવર્તતી ગરીબીનું માપદંડ છે. રહેઠાણ એ માનવીની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો છે. રહેઠાણ મળે તો કેવા મળે છે તેના પરથી ગરીબીનું ધોરણ નક્કી થાય છે. રહેઠાણનું મકાન, ઓરડાઓ, રહેનારાઓની સંખ્યા, ઘરમાં નળ, ડ્રેનેજ, વીજળી જેવી સગવડતા ધરાવતાં મકાનોની ટકાવારી ગરીબીની કક્ષા દર્શાવે છે. ભારતમાં પૂરતી સગવડતાવાળાં મકાનોની તંગી છે. ભારતમાં 60 કરોડ લોકો સ્વાસ્થ્યને હાનિ પહોંચાડે અથવા જીવન માટે જોખમરૂપ એવા નિવાસસ્થાનમાં રહે છે. ભારતમાં મોટા ભાગનાં મકાનો એક રૂમની સગવડતાવાળાં છે જે ગરીબીનું એક માપદંડ બને છે.

5.3.8 વીજળીની વપરાશ :

કોઈ પણ દેશના આર્થિક વિકાસને અસર કરનારું એક મહત્ત્વનું પરિબળ વીજળીની સગવડ છે. દેશમાં ઉત્પાદન વધારવા તેમજ લોકોના જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા વીજળીની સગવડ ખૂબ જ મહત્ત્વની છે. ભારત વીજળીનો એક મોટો ઉત્પાદક અને વપરાશ કરતો દેશ છે. આમ છતાં વધુ વસ્તી અને ઓછી માથાદીઠ આવક હોવાથી માથાદીઠ વીજળીની વપરાશ ખૂબ જ ઓછી છે.

5.3.9 શિક્ષણ :

વિશ્વ બેન્કની માહિતી મુજબ 15 વર્ષ કે તેથી વધુ ઉંમરના લોકો જે લખી અને વાંચી શકે તે સાક્ષર છે બાકીના નિરક્ષર છે. તેઓ મોટે ભાગે ગરીબ હોય છે.

શિક્ષણ અને તાલીમનું ઓછું પ્રમાણ દેશમાં અકુશળ અને ઓછી ઉત્પાદકતા ધરાવતા શ્રમિકો ઉપલબ્ધ કરાવે છે. જેનાથી શ્રમિકોની વ્યવસાય રોજગારીની તકો અને પસંદગીઓ મર્યાદિત બને છે. પરિણામે નીચાં વેતનો અને ઓછી આવકોને કારણે ગરીબી વધે છે.

વર્ષ 2011માં બ્રાઝિલમાં સાક્ષરતા-દર 91 % હતો. જ્યારે ભારતમાં તે 74.04 %, નેપાળમાં 60 % અને પાકિસ્તાનમાં 55 % જોવા મળ્યો હતો. જે દર્શાવે છે કે વિકાસશીલ દેશોમાં સાક્ષરતા-દર સરખામણીએ ઘણો ઓછો છે. ગરીબ વસ્તીમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ઓછું હોવાથી લોકો રૂઢિચુસ્ત, માનસ ધરાવતા હોવાથી પરિવર્તનો અપનાવી શકાતા નથી. અજ્ઞાનતાનું ઊંચું પ્રમાણ ગરીબીનું પ્રબળ નિર્દેશક ગણાય છે.

માત્ર માથાદીઠ આવકના પ્રમાણ ઉપરથી જ વિશ્વમાં પ્રવર્તતી ગરીબીનો સાચો અંદાજ મળતો નથી એવું હોઈ શકે છે, ઊંચી માથાદીઠ આવકવાળા દેશમાં ગરીબીરેખા નીચેની વસ્તીનું પ્રમાણ વધારે હોઈ શકે છે.

5.3.10 આવક અને સંપત્તિની અસમાન વહેંચણી :

1991ના આર્થિક સુધારા બાદના સમયમાં ભારતમાં ઊંચા દરે આર્થિક વૃદ્ધિ અને માથાદીઠ આવકમાં ઝડપથી વધારો થયો હોવા છતાં આવકની અસમાન વહેંચણીને કારણે ગરીબાઈમાં મોટા પ્રમાણમાં ઘટાડો નોંધાયો નથી. આવકની અસમાનતા વધવા સાથે એક તરફ ઉચ્ચ જીવનધોરણ સાથે ઉચ્ચ સગવડો ભોગવતો ધનિક વર્ગ તો બીજી તરફ ઓછી આવક ધરાવતા મકાનવિહોણા તેમજ ગંદા વસવાટોમાં વસતા, ખોરાક,

શિક્ષણ અને સ્વાસ્થ્યની પાયાની લઘુત્તમ જરૂરિયાતોથી વંચિત ગરીબ વર્ગ જોવા મળે છે. નીચે કોષ્ટકમાં USA, UK અને ભારતમાં ટોચના 1 % વસ્તી પાસે રહેલ વાસ્તવિક આવકનો હિસ્સો દર્શાવેલ છે.

કોષ્ટક 5.8 ટોચની 1 % વસ્તી પાસે વાસ્તવિક રાષ્ટ્રીય આવકનો હિસ્સો

દેશ	વર્ષ : 1998	વર્ષ : 2012
US	15.2	18.9
UK	12.5	12.7
ભારત	9.0	12.6

સ્ત્રોત : આર્થિક સર્વે, 2015-16

ઉપર દર્શાવેલ માહિતી મુજબ USA, UK અને ભારત ત્રણેય દેશોમાં વર્ષ 1998ની તુલનાએ વર્ષ 2012માં ટોચની 1 % વસ્તી પાસે વાસ્તવિક રાષ્ટ્રીય આવકનો હિસ્સો વધતો રહ્યો છે. વર્ષ 1998ની તુલનાએ વર્ષ 2012માં વાસ્તવિક રાષ્ટ્રીય આવકનો હિસ્સો USમાં 15.2 ટકાથી વધી 18.9 %, UKમાં 12.5 ટકાથી વધી 12.7 અને ભારતમાં 9.0 ટકાથી વધી 12.6 % થયો છે. ભારત માટે એવું કહી શકાય કે, ભારતમાં આર્થિક સુધારાઓથી ઉદ્ભવેલા લાભો ધનિકોની તરફેણમાં વધુ રહ્યા છે. આમ, આપણા દેશમાં ગરીબ અને ધનિક વચ્ચે આર્થિક અસમાનતાનો જે ગાળો (અંતર) જોવા મળે છે તે પણ ભારતમાં પ્રવર્તમાન ગરીબીનો નિર્દેશક છે.

5.3.11 બેરોજગારીનો ઊંચો દર :

પ્રવર્તમાન વેતન દરે કામ કરવાની ઇચ્છા, શક્તિ અને લાયકાત ધરાવતા વ્યક્તિને કામ ન મળે તો તે બેકાર કહેવાય. ભારતમાં આયોજનની શરૂઆતમાં નીચા આર્થિક વિકાસ અને 1991 પછી રોજગારી વિહોણી વૃદ્ધિ (Jobless growth)ને કારણે રોજગારી સર્જનનો દર, વધતા શ્રમના પુરવઠાના સંદર્ભમાં નીચો રહ્યો હોવાથી બેરોજગારીનો દર ઊંચો રહ્યો છે. બેરોજગારીની સ્થિતિમાં વ્યક્તિ આવકના અભાવે પોતાની અને પોતાના કુટુંબની લઘુત્તમ જરૂરિયાતો પણ સંતોષી શકતા નથી. પરિણામે ગરીબીનું પ્રમાણ ઊંચું રહે છે. ભારતમાં વર્ષ 2011 સુધી બેરોજગારીનો દર 9 ટકાની આસપાસ રહ્યો હતો. વર્ષ 2013-14માં શ્રમબ્યૂરો દ્વારા બેરોજગારીની મોજણી પ્રમાણે 15 વર્ષથી મોટી ઉંમરના લોકોમાં બેરોજગારીનો દર 4.9 % જેટલો જોવા મળ્યો હતો. ગ્રામીણ ક્ષેત્ર માટે આ દર 4.7 % અને શહેરીક્ષેત્રો માટે તે 5.5 % જોવા મળ્યો હતો.

5.4 ગરીબીનાં કારણો (Causes of Poverty)

કોઈ પણ સમસ્યાના શ્રેષ્ઠ ઉકેલ માટે તે સમસ્યાનાં કારણો જાણી તેને દૂર કરવાના ઉપાયો કરવા જોઈએ. ગરીબીની સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવા ગરીબી માટેનાં કારણો સમજવા જરૂરી છે. ભારતમાં ગરીબી માટેનાં મુખ્ય કારણો નીચે મુજબ છે :

5.4.1 ઐતિહાસિક કારણો :

ઈતિહાસકારો જણાવે છે કે 17મી સદીમાં ભારત પ્રમાણમાં વધુ શહેરીકૃત અને વ્યાવસાયિક રાષ્ટ્ર હતું. વેપારમાં ભારત સુતરાઉ કાપડની નિકાસમાં મોટો હિસ્સો ધરાવતું હતું અને તેની સાથે સિલ્ક, મરી-મસાલા,

ચોખાની નિકાસ પણ કરતું હતું. પરંતુ ભારતમાં અંગ્રેજો, ફ્રેન્ચ, ડચ જેવી પ્રજાના આગમન બાદ તેમની સંસ્થાનવાદી શોષણની નીતિને કારણે ભારતમાં ખેતી અને ઉદ્યોગોની પરિસ્થિતિ કથળતી ગઈ.

અંગ્રેજોના શાસનકાળ દરમિયાન વિવિધ કારણોસર ભારતમાં ખેતીક્ષેત્રની સ્થિતિ નાજુક બની હતી. એક તરફ ભારતમાં ખેતી વરસાદ પર આધારિત હતી ત્યાં બ્રિટિશ શાસને સિંચાઈ માટે મૂડીરોકાણમાં ખાસ રસ દાખવ્યો નહિ. બીજી તરફ વારંવાર પડતા દુષ્કાળો, જમીનદારી-પ્રથા, વધતા જમીન મહેસૂલ, સાંથપ્રથા વગેરેને કારણે ખેડૂતો આર્થિક રીતે પાયમાલ થતા ગયા અને જમીનદારો, શાહુકારો અને મોટા વેપારીઓ દ્વારા અપાતા ધિરાણ અને વ્યાજના બોજા હેઠળ દબાઈ ગયા. ખેડૂતો જમીનવિહોણા બનતા ગયા. ખેડૂત અને ખેતી બેહાલ બન્યા પરિણામે ગરીબીમાં વધારો થતો ગયો.

ઉદ્યોગ અને વ્યાપારની બાબતમાં અંગ્રેજો દ્વારા ભારતમાં એવા પ્રકારની વેપારનીતિ, કરનીતિ તેમજ ઔદ્યોગિક નીતિ અમલમાં મૂકવામાં આવી કે જેથી અંગ્રેજોને ભારતમાં વેપારથી ફાયદો થાય. ભારતીય નિકાસો માટે યુરોપનાં બજારોમાં વિવિધ પ્રતિબંધો મૂકવામાં આવ્યા જ્યારે ઈંગ્લેન્ડમાં ઉત્પાદિત વસ્તુઓના ભારતમાં વેચાણ માટે વિશેષ પ્રકારની કર-રાહતો અને છૂટછાટો આપવામાં આવી, તેમજ આ પેદાશોને દેશના ખૂણેખૂણા સુધી પહોંચાડવા રેલવેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. આ પ્રકારની નીતિથી અંગ્રેજોને ભારતમાં ઉત્પાદન અને વેચાણથી અધિશેષ પ્રાપ્ત થયો જેનું તેઓ દ્વારા ઈંગ્લેન્ડમાં મૂડીરોકાણ કરી ઔદ્યોગિકીકરણને વેગ આપ્યો અને ત્યાંના ઉત્પાદિત માલના વેચાણ માટે ભારતીય બજારોનો ઉપયોગ કર્યો. આ વ્યવસ્થામાં ભારતીય ઉદ્યોગો અને વેપારીઓની હરીફાઈ-શક્તિ અને ઉત્પાદન-શક્તિ ઘટવા લાગી. ભારતના નાના અને ગૃહ ઉદ્યોગો પાયમાલ થવા લાગ્યા. પરિણામે ભારતમાં બેકારી અને ગરીબી વધવા લાગી.

5.4.2 ગ્રામીણ ગરીબીનાં કારણો :

5.4.2.1 કુદરતી પરિબળો : ભારત શરૂઆતથી ખેતીપ્રધાન દેશ રહ્યો છે અને આજે પણ વસ્તીનો એક મોટો હિસ્સો ગામડાઓમાં ખેતીક્ષેત્ર પર નિર્ભર છે. ભારતમાં ખેતીક્ષેત્રે ઉત્પાદનનો આધાર મુખ્યત્વે કુદરતી પરિબળો જેમ કે વરસાદ, હવામાન વગેરે બાબતો પર રહેલું છે. વારંવાર પડતા દુષ્કાળ, વરસાદની અનિશ્ચિતતા, પૂર, વગેરેને કારણે ખેતીક્ષેત્રે ઉત્પાદન તથા આવકો ઓછી અને અનિશ્ચિત રહે છે. પરિણામે ગરીબી વધુ જોવા મળે છે.

5.4.2.2 વસ્તીવિષયક પરિબળો : ભારતમાં આઝાદી પછી આયોજનકાળ દરમિયાન આર્થિક વિકાસ સાથે ઝડપથી સુધરતી આરોગ્ય સેવાઓને કારણે એક તરફ મૃત્યુ-દરમાં ઝડપથી ઘટાડો થયો અને સામે પક્ષે જન્મ-દરમાં ખાસ ઘટાડો થયો નહિ. જેના પરિણામે ઊંચો વસ્તીવૃદ્ધિ-દર જોવા મળ્યો. ઝડપથી વધતી વસ્તીને કારણે માથાદીઠ આવકમાં ખાસ વધારો થયો નહિ. નીચી માથાદીઠ આવક અને કુટુંબોના મોટા કદને કારણે જીવનની ગુણવત્તાના સ્તર નીચા ગયા. વધતી વસ્તીને કારણે શ્રમના પુરવઠામાં ઝડપથી વધારો થયો પરંતુ રોજગારીની તકોમાં ધીમો વધારો થવાને કારણે વેતન-દરો ઘટતા ગયા, બેરોજગારી વધતી ગઈ પરિણામે ગરીબીમાં વધારો થયો.

5.4.3 આર્થિક કારણો :

5.4.3.1 શ્રમિક દીઠ નીચી ખેત-ઉત્પાદકતા : ભારતમાં ગ્રામ્યક્ષેત્રે ગરીબી વધુ હોવા માટેનું એક મહત્ત્વનું કારણ તે કૃષિક્ષેત્રે શ્રમિકની નીચી ખેત-ઉત્પાદકતા છે. કૃષિક્ષેત્રે સિંચાઈની સગવડોનો અભાવ, અપૂરતી ટેકનોલોજી, શિક્ષણ અને તાલીમની ઊણપ, મૂડીરોકાણનો નીચો દર, વસતીનું વધુપડતું ભારણ વગેરેને કારણે

શ્રમિક દીઠ ખેત-ઉત્પાદકતા નીચી રહે છે. પરિણામે ખેડૂતોની આવકો નીચી રહેતા ગરીબીનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે.

5.4.3.2 જમીન તથા સંપત્તિની અસમાન વહેંચણી : ખેતી માટે જમીન ખૂબ જ મહત્વની છે. ભારતમાં અંગ્રેજોના શાસનકાળથી જ જમીનદારી પ્રથા જેવી વ્યવસ્થાઓને કારણે જમીન માલિકી મૂઠીભર જમીનદારોના હાથમાં હતી. આ વર્ગ ખેતી સાથે પ્રત્યક્ષ રીતે સંકળાયેલો ન હોવાથી તેઓને ખેતીક્ષેત્રના વિકાસ માટે મૂડીરોકાણમાં રસ ન હતો. બીજી તરફ જમીન પર ખેતી કરનાર ખેતમજૂરો કે ભાગિયા હતા જેમની પોતાની જમીનમાલિકી ન હોવાથી તેઓને પણ ખેતીક્ષેત્રે મૂડીરોકાણમાં રસ ન હતો. પરિણામે ખેતીક્ષેત્રે ખેત-ઉત્પાદન અને ખેત-ઉત્પાદકતા નીચી રહેતા ગરીબીનું પ્રમાણ ઊંચું જોવા મળ્યું છે.

5.4.3.3 નાના અને ગૃહઉદ્યોગોનો અલ્પવિકાસ : ભારતમાં બીજી પંચવર્ષીય યોજનાથી આર્થિક વિકાસની વ્યૂહરચનાના ભાગરૂપે પાયાના અને ભારે ઉદ્યોગોને મહત્વ આપવામાં આવ્યું. પરંતુ ગ્રામ્યક્ષેત્રે નાના અને ગૃહઉદ્યોગો કે જેમનો રોજગારી, ઉત્પાદન અને આવકમાં ખૂબ જ મોટો ફાળો આપે છે તેની અવગણના થઈ. આ ઉપરાંત ખેતીની સાથે સંલગ્ન ઉદ્યોગો જેવા કે પશુપાલન, ડેરીઉદ્યોગ, મત્સ્યપાલન, વગેરેના ઓછા વિકાસને કારણે મોસમી બેકારી પણ વધુ જોવા મળે છે. તેથી ગરીબીનું પ્રમાણ ઊંચું રહ્યું છે.

5.4.3.4 ઝડપથી વધતા ભાવો : વધતા ભાવો ગરીબીને ગંભીર રીતે અસર કરે છે. યુદ્ધ, દુષ્કાળ, નીચું રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન, ઝડપથી વધતી માંગ, ઉત્પાદન-ખર્ચમાં થતો વધારો વગેરે કારણોસર ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓ તેમજ ખાદ્યચીજોના ભાવોમાં ઝડપથી વધારો થાય છે. જેના પરિણામે ઓછી આવકવાળા વર્ગની ખરીદશક્તિમાં ઝડપથી ઘટાડો થાય છે. જીવનધોરણનું સ્તર નીચું આવે છે. ગરીબી વધે છે. બીજી તરફ વધતા ભાવોની સ્થિતિમાં ઉદ્યોગપતિઓ, વેપારીઓ અને મોટા ખેડૂતોને ફાયદો થાય છે. તેથી સમાજમાં આવકની અસમાનતા પણ વધે છે.

5.4.3.5 બેરોજગારીનું ઊંચું પ્રમાણ :

ભારતમાં મોટા ભાગની વસ્તી ગામડાઓમાં ખેતીક્ષેત્ર પર નભે છે. પરંતુ મોટા ભાગની ખેતી વરસાદી ખેતી હોવાથી વર્ષમાં એક કે બે જ પાક લેવાય છે. આથી, ખેતીક્ષેત્રે મોટા પ્રમાણમાં મોસમી બેકારી જોવા મળે છે. ઝડપથી વધતી વસ્તી અને સંયુક્ત કુટુંબપ્રથાને કારણે ખેતી પર વસ્તીનું ભારણ વધતા પ્રચ્છન્ન બેકારી વધે છે. ગામડાઓમાં ખેતીક્ષેત્રે પૂરક ઉદ્યોગોનો ઓછો વિકાસ, નિરક્ષરતા, શ્રમની ઓછી ગતિશીલતા વગેરેને કારણે બેરોજગારીનું પ્રમાણ ઘણું જ ઊંચું જોવા મળે છે જે ગરીબીનું કારણ બને છે.

5.4.4 સામાજિક કારણો :

5.4.4.1 શિક્ષણનું નીચું સ્તર : ભારતમાં ગરીબી માટે એક મહત્વનું કારણ શિક્ષણ, તાલીમ, કૌશલ્યની ઊણપ છે. શિક્ષણના નીચા સ્તરને કારણે ખાસ કરીને ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં કૃષિક્ષેત્રે નવી ટેકનોલોજી, નવી ખેત પદ્ધતિઓ, સંશોધનો, ખેત-ઉત્પાદનના વેચાણ માટે બજારોના લાભ પ્રાપ્ત થતા નથી. આના પરિણામે ખેતીક્ષેત્રે એક તરફ હેક્ટર દીઠ ઉત્પાદકતા ઓછી રહે છે. તો બીજી તરફ શ્રમિક દીઠ ઉત્પાદકતા પણ નીચી રહે છે. જે ખેડૂતોની નીચી આવકોમાં પરિણામે છે. આ ઉપરાંત શિક્ષણના નીચા સ્તરને કારણે ગામડાઓમાં વૈકલ્પિક રોજગારીની તકો પણ ઓછી મળે છે. વેતન-દરો નીચા રહે છે તેથી ગરીબીનું સ્તર ઊંચું રહે છે.

5.4.4.2 લૈંગિક અસમાનતા : ભારતમાં સ્ત્રી-પુરુષ અસમાનતા (લૈંગિક અસમાનતા) શરૂઆતથી જ અસ્તિત્વમાં

છે. સમાજમાં સ્ત્રીઓના સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યે ઓછું ધ્યાન આપવામાં આવે છે. પરિણામે સ્ત્રીઓમાં કુપોષણ, ઓછું વજન, નબળાઈનું પ્રમાણ વધારે છે. જેના પરિણામે પ્રસૂતિ સમયે માતા મૃત્યુ-દર ઊંચો રહે છે. તેમજ નવાં જન્મ લેતાં બાળકોના સ્વાસ્થ્યમાં ઘટાડો કરે છે. કામની વહેંચણી બાબતે પણ સ્ત્રીઓ ઘરનું કામ કરે, તેવી માન્યતાને કારણે સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણનું સ્તર નીચું છે તેમજ તેઓને આર્થિકક્ષેત્રે કામકાજની તકો ઓછી ઉપલબ્ધ થાય છે. આ ઉપરાંત કામકાજના સ્થળે પુરુષ કરતા સ્ત્રીઓના વેતનદરો સામાન્ય રીતે ઓછા જોવા મળે છે. અર્થતંત્રની કુલ જનસંખ્યામાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ લગભગ અડધાથી પણ ઓછું છે. જેમાં સ્વાસ્થ્યનું નીચું પ્રમાણ અને આર્થિકક્ષેત્રે કામકાજની ઓછી તકોને કારણે કુટુંબોની આવકો નીચી રહે છે, તેથી ગરીબી વધુ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

5.4.5 અન્ય કારણો :

5.4.5.1 યુદ્ધ : ભારતે આઝાદી બાદ પડોશી દેશો પાકિસ્તાન અને ચીન સાથે યુદ્ધનો સામનો કર્યો છે. યુદ્ધના સમયમાં દેશના અછત ધરાવતાં સંસાધનો, યુદ્ધ માટે જરૂરી શસ્ત્ર-સરંજામના ઉત્પાદન અને આયાત પાછળ ખર્ચાય છે. ત્યારે જીવનજરૂરી ચીજવસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થાય છે. યુદ્ધ દરમિયાન ભવિષ્યમાં સર્જનારી ચીજવસ્તુઓની અછતથી બચવા લોકો દ્વારા અનાજ, કપડાં, બળતણ જેવી જીવનજરૂરી ચીજવસ્તુઓની સંગ્રહખોરી વધે છે. પરિણામે ભાવો ઝડપથી વધે છે. આમ, યુદ્ધને પરિણામે દેશ-વિકાસની પ્રક્રિયામાં ઘણું જ પાછળ ધકેલાય છે. વારંવાર યુદ્ધનો સામનો કરવાને કારણે ભારતમાં વિકાસલક્ષી ખર્ચમાં કાપ મુકાયો છે. આર્થિક વિકાસ નીચો રહ્યો છે અને વધતા ભાવોની સમસ્યા ઊભી થઈ. પરિણામે ગરીબીમાં વધારો થયો હતો.

5.4.5.2 સંરક્ષણ-ખર્ચમાં વધારો : વારંવાર થયેલા યુદ્ધના કારણે દેશની સંરક્ષણની બાબત વધુ ગંભીર બની હતી. તેથી દેશની સંરક્ષણ વ્યવસ્થાને મજબૂત બનાવવા આધુનિક મિસાઈલો, લડાકુ વિમાનો, ટેન્કો, સબમરિન વગેરે પાછળના ખર્ચમાં સતત વધારો કરવો પડ્યો છે. વર્તમાન સમયમાં આંતરક્રિયા જેવી સમસ્યાનો સામનો કરવા પણ સંરક્ષણ વ્યવસ્થામાં ખાસ સુવિધાઓ પાછળનો ખર્ચ વધ્યો છે. સંરક્ષણ પાછળ થતો આ પ્રકારનો ખર્ચ બિનવિકાસલક્ષી ખર્ચ છે અને તેમાં જેટલો વધારો થાય તેટલો આર્થિક વિકાસ માટેના ખર્ચમાં ઘટાડો થાય છે. આર્થિક વિકાસ મંદ પડે છે અને ગરીબીનું પ્રમાણ ઊંચું રહે છે.

5.4.5.3 ખામીયુક્ત નીતિઓ : ભારતમાં ઝડપી આર્થિક વિકાસ માટે આયોજન હેઠળ બીજી પંચવર્ષીય યોજનાથી પાયાના ભારે ઉદ્યોગોને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું અને ઝડપી ઔદ્યોગિકીકરણ દ્વારા ઊંચા દરે આર્થિક વિકાસ હાંસલ કરી દેશની ગરીબી અને બેકારીની સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવવાની નીતિ અપનાવાઈ. પરંતુ આ નીતિમાં દેશની મોટા ભાગની વસ્તી જે કૃષિક્ષેત્ર પર નભતી હતી તેની અવગણના કરવામાં આવી. દેશમાં મોટા ભાગની વસ્તીને રોજગારી અને આવક પૂરી પાડતા ખેતીક્ષેત્ર તેમજ નાના અને ગૃહ ઉદ્યોગોના ઓછા વિકાસને કારણે લોકોની આવકો નીચી રહી. આ ઉપરાંત આયોજનકાળ દરમિયાન ગરીબી અને બેકારી નિવારણ માટેની જે વિવિધ યોજનાઓ શરૂ કરવામાં આવી તેમાં વારંવાર બદલાતી સરકારોને કારણે સાતત્ય અને સંકલનનો અભાવ જોવા મળ્યો. પરિણામે આ યોજનાઓ દ્વારા લક્ષ્યાંક મુજબ ગરીબીમાં ઘટાડો થઈ શક્યો નહિ.

5.5 ગરીબી ઘટાડવાના ઉપાયો (Measures of Reducing Poverty)

ભારતમાં આયોજનકાળ દરમિયાન ગરીબી ઘટાડવા, નીચે મુજબના ઉપાયો કરવામાં આવ્યા છે :

5.5.1 ખેતીક્ષેત્રે શ્રમિકોની ઉત્પાદકતા વધારવી :

ખેતીક્ષેત્રે શ્રમિકોમાં ઉત્પાદકતા વધારી તેમની આવકો વધારી ગરીબીને ઘટાડી શકાય છે. આ માટે ખેડૂતોને

જાહેર કાર્યક્રમો દ્વારા સુધારેલી ટેકનોલોજી, પૂરતા પ્રમાણમાં અને સસ્તા દરે કૃષિ નીપજકો, સુધારેલી માળખાકીય સેવાઓ, ઉત્પાદન માટે પૂરતા ભાવો અને બજારો, કૃષિ-સંશોધનની માહિતી પહોંચાડવાના પ્રયાસો કરાયા છે.

5.5.2 નાના પાયાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ :

ભારતમાં કુલ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન અને કુલ રોજગારીમાં નાના અને ગૃહ ઉદ્યોગોનો ફાળો મોટો છે. આથી જો નાના અને ગૃહ ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવામાં આવે તેમને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે, તો મોટા પાયા પર ગરીબી નાબૂદ કરી શકાય.

5.5.3 અસંગઠિત ક્ષેત્રનો વિકાસ :

અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં શાકભાજી વેચનારા, બાંધકામ ક્ષેત્રના મજૂરો, ખેતમજૂરો, હાથલારી ચલાવનારા વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આવા કામદારોની સ્થિતિ સુધારવા રાષ્ટ્રીય આયોગ દ્વારા કામની પરિસ્થિતિ નક્કી કરવી, જીવન વીમા, સ્વાસ્થ્ય તેમજ વૃદ્ધાવસ્થામાં પેન્શન જેવી સામાજિક સુરક્ષા પૂરી પાડવા માટેની ભલામણ કરાઈ છે. આ ઉપરાંત નાના અને સીમાંત ખેડૂતોને ખેતી માટે પાણીની વ્યવસ્થા, ધિરાણની સગવડોની ભલામણ કરાઈ છે.

5.5.4 યોગ્ય કરનીતિનો ઉપયોગ :

અર્થતંત્રમાં આવકની અસમાનતા અને ગરીબી ઘટે તે રીતે આવકની પુનઃવહેંચણી માટે સરકાર દ્વારા કરનીતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ધનિક વર્ગ કે જેમની કર ભરવાની શક્તિ વધારે છે તેમની પાસેથી વધુ કર વસૂલવામાં આવે અને ગરીબ વર્ગને ઓછો કર ભરવો પડે તેવી કરરાહતો આપવામાં આવે છે. જેના પરિણામે ગરીબોની આર્થિક-સામાજિક સ્થિતિમાં સુધારો થાય છે. આવકની અસમાનતા અને ગરીબી ઘટે છે.

5.5.5 માનવ મૂડીરોકાણમાં વધારો :

વિકસિત રાષ્ટ્રો કે જ્યાં માનવ-ક્ષમતાઓના વિકાસ માટે મોટા પાયા પર શિક્ષણ, આરોગ્ય અને કૌશલ્યવર્ધનમાં મૂડીરોકાણ કરવામાં આવે છે ત્યાં બેરોજગારીનું પ્રમાણ ખૂબ જ ઓછું જોવા મળે છે. પરિણામે ગરીબી પણ ઓછી જોવા મળે છે. સમાજમાં શિક્ષણનું ઊંચું સ્તર કામદારોમાં રોજગારી માટેના વિસ્તૃત વિકલ્પો અને પસંદગીઓ પૂરી પાડે છે. કૌશલ્યવિકાસથી કામદારોની ઉત્પાદકતા વધે છે જે ઊંચાં વેતનોમાં પરિણામે છે. આ માટે કામદારોને કામના સ્થળે તાલીમ અને સંશોધન માટે સતત મૂડીરોકાણ જરૂરી છે.

5.5.6 વ્યાજબી કિંમતે વસ્તુઓ અને સેવાઓ :

ગરીબ કુટુંબોને પૂરતો પોષણક્ષમ આહાર કે ખાદ્ય સુરક્ષા (Food Security) પ્રાપ્ત થાય તે માટે રાહતદરે ખાદ્યપદાર્થો પૂરા પાડવા જોઈએ કે જેથી ગરીબીમાં પ્રત્યક્ષ રીતે ઘટાડો કરી શકાય. ભારતમાં આ માટે જાહેર વિતરણ-વ્યવસ્થા હેઠળ સસ્તા અનાજની દુકાનો દ્વારા ગ્રામીણ અને શહેરી ગરીબો ખરીદી શકે તે કિંમતે પાયાની જરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે.

5.5.7 રોજગારલક્ષી કાર્યક્રમો :

રોજગારી સર્જન અને ગરીબી નિવારણ એકબીજા સાથે સંબંધિત છે. ગરીબી નિવારણ માટે રોજગારલક્ષી મુખ્ય કાર્યક્રમો નીચે મુજબ છે :

5.5.7.1 સ્વરોજગારી માટેના કાર્યક્રમો :

છઠી યોજનામાં ગ્રામીણ ગરીબો માટે વિવિધ એજન્સીઓ દ્વારા ઘણા કાર્યક્રમો ચલાવવામાં આવતા હતા, તે બધા કાર્યક્રમોને સંકલિત કરી 2 ઓક્ટોબર, 1980થી સંકલિત ગ્રામવિકાસ કાર્યક્રમ (IRDP) શરૂ કરવામાં આવ્યો. IRDP ના મૂળ ઉદ્દેશ ગરીબ પરિવારોમાં સ્વરોજગારીને પ્રોત્સાહન આપવું કે જેથી તેઓ ગરીબીરેખાથી વધુ આવક પ્રાપ્ત કરી શકે. આ કાર્યક્રમમાં ખાસ લક્ષિત જૂથો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું જેમાં નાના તેમજ સીમાંત ખેડૂતો, ખેતમજૂરો તેમજ ગામડાના કારીગરોનો સમાવેશ થાય છે. આ રીતે IRDP કાર્યક્રમ ગરીબી વિરોધી કાર્યક્રમના રૂપમાં જોવા મળ્યો.

સ્વરોજગારી માટેના કાર્યક્રમો (IRDP અને અન્ય) કાર્યક્રમો માં નીચે મુજબના કાર્યક્રમોનો સમાવેશ થતો હતો :

- (1) IRDP (સંકલિત ગ્રામવિકાસ કાર્યક્રમ)
- (2) TRYSEM (સ્વરોજગાર માટે ગ્રામીણ યુવાનોને તાલીમ)
- (3) DWCRA (ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકોનો વિકાસનો કાર્યક્રમ)
- (4) MWS (10 લાખ કૂવાઓની યોજના)
- (5) SITRA (ગ્રામીણ કારીગરો માટે સુધારેલી ટુલકિટ પૂરી પાડવી.)
- (6) ગંગા કલ્યાણ યોજના

1લી એપ્રિલ, 1999થી IRDP અને તેની સાથે સંકળાયેલી અન્ય યોજનાઓને ભેગી કરી તેને સ્વર્ણજયંતી ગ્રામ સ્વરોજગાર યોજના (SGSY) નામ આપવામાં આવ્યું. આ યોજનામાં ગામડાઓમાં ટચુકડા ઉદ્યોગોના વિકાસ સાથે સ્વસહાય જૂથોને માળખાકીય મદદ, ટેકનોલોજી, ધિરાણ, ઉત્પાદિત વસ્તુઓના બજાર માટેની સુવિધા ગ્રામીણ ગરીબોને પૂરી પાડવામાં આવે છે.

5.5.7.2 વેતન રોજગારી કાર્યક્રમો : આ કાર્યક્રમો ગરીબી નાબૂદી માટેની વ્યૂહરચનાનો એક ભાગ છે જે બહુઆયામી ઉદ્દેશો ધરાવે છે. વેતન રોજગારી માટેના કાર્યક્રમોનું લક્ષ્યાંક તેવા ગરીબો હતા જેમની પાસે તેમના ભૌતિક શ્રમ સિવાય આવકનું કોઈ સાધન ન હતું. આ કાર્યક્રમો ફક્ત ખેતી સિવાયના મોસમમાં સ્વરોજગારી પૂરી નથી પાડતી પરંતુ પૂર, દુધ્ધાળ, અછત અને અન્ય કુદરતી આફતો દરમિયાન રોજગારી પૂરી પાડે છે. આ કાર્યક્રમો હેઠળ ગામડાઓમાં માળખાકીય સેવાઓનો વિકાસ કરવામાં આવે છે. તેમજ શ્રમિકોને યોગ્ય વેતન પ્રાપ્ત થાય તેવા પ્રયાસો થાય છે. વેતન રોજગારી કાર્યક્રમમાં (1) જવાહર રોજગાર યોજના (JRY) (2) રોજગારી બાંહેધરી યોજના (EAS) કાર્યક્રમોનો સમાવેશ થયો હતો.

5.5.7.3 પ્રધાનમંત્રી રોજગાર યોજના (PMRY) : 1990ના દાયકામાં સંગઠિત ક્ષેત્રમાં રોજગારી વૃદ્ધિ સ્થગિત થઈ ગઈ હતી તેમજ જાહેર ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ નકારાત્મક રહી હતી. બીજી તરફ બેરોજગારી-દરમાં ઝડપથી વધારો થઈ રહ્યો હતો. આ પરિસ્થિતિમાં સ્વરોજગાર માટે પ્રધાનમંત્રી રોજગાર યોજના શરૂ કરવામાં આવી જેનો મુખ્ય હેતુ શિક્ષિત બેરોજગારોને મદદ કરી સ્વરોજગારો માટે સાહસો સ્થાપવા મદદ કરવાનો છે.

5.5.7.4 રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંહેધરી કાનૂન(2005) (NREGA) : વર્ષ 2005માં રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરેંટી કાનૂન (NREGA) મંજૂર કરવામાં આવ્યો, જેનો હેતુ સાર્વજનિક નિર્માણ કાર્યક્રમો હેઠળ સંપત્તિઓ ઊભી કરી

દર વર્ષે ગ્રામીણ, શહેરી ગરીબ તેમજ નીચલા મધ્યમ વર્ગના કુટુંબના એક વ્યક્તિને ઓછામાં ઓછી 100 દિવસની રોજગારી પૂરી પાડવાનો છે. વર્ષ 2009માં NREGA ને સુધારીને મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરંટી કાનૂન (MGNREGA)નું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું.

5.5.8 આવાસ યોજનાઓ : ભારતનાં ગામડાઓમાં આજે પણ ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં ગરીબીરેખા હેઠળ જીવતાં કુટુંબો અર્ધસ્થાયી કે કામચલાઉ મકાનોમાં વસવાટ કરે છે. ગરીબોને યોગ્ય રહેઠાણની સુવિધાઓ પૂરી પાડવાના હેતુથી વર્ષ 1985-86માં ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં ગરીબીરેખાથી નીચેનાં કુટુંબો તેમજ અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિ વર્ગને મકાનની સુવિધા પૂરી પાડવા ઇન્દિરા આવાસ યોજના (IAY) શરૂ કરવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત વર્ષ 2013-14માં રાજ્ય આવાસ યોજના અમલમાં મુકાઈ હતી. શહેરી ક્ષેત્રોમાં પણ ગરીબ કુટુંબો ગંદી ઝૂપડપટ્ટીઓમાં રહે છે. શહેરી ક્ષેત્રમાં ઝડપથી વધતી આવાસની સમસ્યાને ધ્યાનમાં રાખી 25 જૂન, 2015થી શહેરી ગરીબો માટે પ્રધાનમંત્રી આવાસ યોજના (PMAY) શરૂ કરવામાં આવી છે. આવાસ યોજનાઓ ગરીબ કુટુંબોને રહેઠાણની સુવિધાઓ તો પૂરી પાડે છે. પરંતુ સાથે-સાથે તે રોજગાર સર્જનનું મહત્વનું સ્રોત પણ છે.

5.5.9 સામાજિક સલામતીની યોજનાઓ : ભારતમાં ગરીબીને ઘટાડવાની વ્યૂહરચનાના એક ભાગરૂપે વિવિધ સામાજિક સલામતીની યોજનાઓ શરૂ કરવામાં આવી છે. અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારો માટે 9 મે, 2015 થી અટલ પેન્શન યોજના (APY) અમલમાં આવી છે. આ સાથે પ્રધાનમંત્રી સુરક્ષા યોજના હેઠળ 18 થી 70 વર્ષની ઉંમરના વ્યક્તિઓને ₹ 12ના નજીવા પ્રીમિયમે ₹ 2 લાખનો અકસ્માત વીમો તેમજ વાર્ષિક ₹ 330 ના પ્રીમિયમે ₹ 2 લાખનો જીવનવીમો આપતી જીવન જ્યોતિ વીમા યોજના શરૂ કરાઈ છે. ખેતીક્ષેત્રે ખેડૂતોને પાક નિષ્ફળતાના જોખમથી રક્ષણ આપવા પ્રધાનમંત્રી ફસલ વીમા યોજના (PMFBY) શરૂ કરવામાં આવી છે.

5.5.10 જનધન યોજના : નાણાકીય સમાવેશીકરણ દ્વારા ગરીબીના મૂળમાં ઘા કરવા માટેની મહત્વાકાંક્ષી યોજના એટલે પ્રધાનમંત્રી જનધન યોજના. આ યોજનાની શરૂઆત 28 ઓગસ્ટ 2014ના રોજ કરવામાં આવી જેના પ્રથમ દિવસે જ 1.5 કરોડ ખાતા ખોલવામાં આવ્યા. અને 8 જાન્યુઆરી સુધીમાં તેની સંખ્યા 12.58 કરોડ થઈ જ્યાં 10,590 કરોડની થાપણો મૂકવામાં આવી.

જનધન યોજનાનું મહત્વ અને લક્ષણો : પ્રતિવસ્તી બેન્કિંગ સેવાનું પ્રમાણ વધે અને પ્રાદેશિક અસમાનતા ઘટે તે હેતુથી આ યોજના શરૂ કરવામાં આવી જેના મૂળમાં સરકારની ગરીબ પરિવારોને આપવામાં આવતી સહાય સીધી જ તેના બેન્ક ખાતામાં જમા થાય તે હતો.

જનધન યોજનાની મુખ્ય વિશેષતા એ છે કે તેમાં શૂન્ય સિલક સાથે ખાતુ ખોલાવી શકાય છે અને ખાતુ ખોલાવ્યાના પાંચ માસ પછી તેમાંથી ₹ 5000નો ઓવર ડ્રાફ્ટ મળી શકે છે. આ યોજનામાં 26 જાન્યુઆરી પહેલા ખાતુ ખોલાવનારને જીવન વીમાનો લાભ પણ આપવાનું જાહેર થયું.

પ્રધાનમંત્રી જનધન યોજના મૂળભૂત રીતે નાણાકીય સમાવેશીકરણ (Financial Inclusion) માટેની સર્વગ્રાહી યોજના ગણવામાં આવી છે. જે બીજી રીતે (માઈક્રો ફાઈનાન્સ) સૂક્ષ્મ ધિરાણ અને બેન્કિંગ સુવિધા દ્વારા ગરીબીના મૂળમાં ઘા કરવાની યોજના છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ માટે સાચો વિકલ્પ લખો :

- (1) ઈન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ મેડિકલ રીસર્ચ ગ્રામ્યક્ષેત્રે વ્યક્તિની ખોરાકમાં ન્યૂનતમ દૈનિક કેટલી કેલરી નક્કી કરી છે ?
(અ) 2400 (બ) 2300 (ક) 2200 (ડ) 2100
- (2) તેંડુલકર સમિતિની ભલામણો મુજબ વર્ષ 2011-12 માટે શહેરીક્ષેત્રોની ગરીબીરેખા નક્કી કરવા કેટલા રૂપિયા નક્કી કર્યા છે ?
(અ) 816 (બ) 916 (ક) 1000 (ડ) 2000
- (3) વર્ષ 2013માં ભારતમાં સૌથી ઓછી ગરીબી કયા રાજ્યમાં જોવા મળી હતી ?
(અ) ગુજરાત (બ) રાજસ્થાન (ક) ગોવા (ડ) બિહાર
- (4) વર્ષ 2011-12ના અંદાજો મુજબ 30 થી 40 ટકાની ગરીબીની શ્રેણીમાં નીચેનામાંથી કયા રાજ્યનો સમાવેશ થાય છે ?
(અ) પંજાબ (બ) જમ્મુ-કશ્મીર (ક) કર્ણાટક (ડ) ઓડિસા
- (5) ભારતમાં વર્ષ 2014-16ના સમયગાળામાં કુપોષિત વ્યક્તિઓનું ટકાવારી પ્રમાણ કેટલું છે ?
(અ) 23.7 (બ) 15.2 (ક) 11.2 (ડ) 20.5

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) ગરીબીરેખા એટલે શું ?
- (2) સાપેક્ષ ગરીબીનો અર્થ લખો.
- (3) તેંડુલકર સમિતિએ ગરીબીરેખા નક્કી કરવા કયા પ્રકારના ખર્ચનો સમાવેશ કર્યો છે ?
- (4) સાપેક્ષ ગરીબીને માપવા માટે કઈ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ થાય છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) ગરીબીનો આવક અભિગમ સમજાવો.
- (2) ગરીબીનો આધુનિક અભિગમ સમજાવો.
- (3) ગરીબીરેખાની મર્યાદા જણાવો.
- (4) ભારતમાં નિરપેક્ષ ગરીબીનું પ્રમાણ કેટલું છે ?
- (5) પીવાનું સ્વચ્છ પાણી અને મકાનની ઉપલબ્ધતાનું મહત્ત્વ સમજાવો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) ગરીબી માટેનાં આર્થિક કારણો સમજાવો.
- (2) ગરીબીનિવારણ માટેના રોજગારલક્ષી કાર્યક્રમો સમજાવો.
- (3) ગરીબીના સ્વાસ્થ્ય સંબંધિત નિર્દેશકો ચર્ચો.
- (4) ગરીબીનું સ્વરૂપ સમજાવો.
- (5) ગરીબીનિવારણ માટેની સામાજિક સલામતીની યોજનાઓ ટૂંકમાં સમજાવો.

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

- (1) ગરીબી એટલે શું ? ગરીબીના નિર્દેશકો સમજાવો.
- (2) ગરીબીનું સ્વરૂપ દર્શાવી ગરીબીનાં કારણો ચર્ચો.
- (3) ભારતમાં ગરીબી ઘટાડવાના ઉપાયો ચર્ચો.

પારિભાષિક શબ્દો

લોરેન્ઝ વક્ર (Lorenz Curve)	: અર્થશાસ્ત્રમાં લોરેન્ઝ વક્ર તે આવક અથવા સંપત્તિની વહેંચણીની આલેખ દ્વારા રજૂઆત કરે છે. વર્ષ 1905માં મેક્સ ઓ. લોરેન્ઝ (Max. O. Lorenz) દ્વારા સંપત્તિની વહેંચણીની અસમાનતાને રજૂ કરવા લોરેન્ઝ વક્ર દર્શાવ્યો હતો.
ગીની (ગુણાંક)	: ગીની (ગુણાંક) તે લોરેન્ઝ વક્ર પર આધારિત આવક અથવા સંપત્તિની વહેંચણીનું સંખ્યાત્મક માપ છે. ગીની (ગુણાંક)નું મૂલ્ય 0 થી 1ની વચ્ચે હોય છે. જે ગીની (ગુણાંક)નું મૂલ્ય શૂન્ય હોય તો તે સંપત્તિની સંપૂર્ણ સમાન વહેંચણીને દર્શાવે છે. જો ગીની ગુણોત્તરનું મૂલ્ય 1 હોય તો તે સમગ્ર સંપત્તિની માલિકી એક જ વ્યક્તિની છે તેમ દર્શાવે છે. ગીની (ગુણાંક)નું મૂલ્ય જેમ વધારે તેમ સંપત્તિની વહેંચણી વધુ અસમાન તેમ કહેવાય.
માથાદીઠ વપરાશી-ખર્ચ	: કોઈ એક વર્ષ દરમિયાન કુટુંબો દ્વારા ખરીદેલ બધી જ વસ્તુઓ અને સેવાઓના બજારમૂલ્યને તે જ વર્ષની કુલ વસ્તી વડે ભાગતા માથાદીઠ વપરાશી-ખર્ચ પ્રાપ્ત થાય છે.
શ્રમિકદીઠ ઉત્પાદકતા	: કોઈ ચોક્કસ સમયગાળા દરમિયાન એક શ્રમિક દ્વારા જે પ્રમાણમાં વસ્તુઓ કે સેવાઓનું ઉત્પાદન થાય તે શ્રમિક દીઠ ઉત્પાદકતા છે.
સાક્ષરતા-દર	: ભારતમાં 1991ની વસ્તીગણતરી મુજબ સાત વર્ષ કે તેથી વધુ ઉંમરની વ્યક્તિઓ કે જે સમજણ સાથે લખી કે વાંચી શકે છે તેનું કુલ વસ્તીમાં ટકાવારી પ્રમાણ સાક્ષરતા-દર છે.
FAO	: Food and Agricultural Organization (FAO) United Nationsની ખાસ એજન્સી છે જે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ભૂખમરને ઘટાડવાનો પ્રયાસ કરે છે.